

**Uluslararası
İmam Eş'arî ve Eş'arîlik
Sempozyumu Bildirileri
(21-23 Eylül 2014)**

Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri, Beyan Yayınları'nın 613. kitabı olarak yayına hazırlandı; dizgi ve sayfa düzeni Ahmet Yanar (0212 528 09 81); kapak, Yusuf Kot; baskı ve cilt, Erkam Yay. San. Tic. A.Ş. (Sertifika: 19891 İkitelli OSB Mh. Atatürk Bulvarı Haseyad 1. Kısım No: 60/3 C Başakşehir - İstanbul Tel: 0212 671 07 00 -Pbx-) tarafından gerçekleştirildi ve Ekim 2015'de İstanbul'da yayımlandı. ISBN 978-975-473-647-2

Sertifika No: 14723

BEYAN YAYINLARI

Ankara Cad. 21 • 34112 Cağaloğlu-İstanbul

Tel: 0212. 512 76 97 - Tel-Faks: 0212 526 50 10

www.beyanyayinlari.com.tr / beyanyayinlari@gmail.com

www.facebook.com/beyanyayinlari

www.twitter.com/beyanyayinlari

**Uluslararası
İmam Eş'arî ve Eş'arîlik
Sempozyumu Bildirileri**
Siirt Üniversitesi
İlâhiyat Fakültesi
(21-23 Eylül 2014)

Editörler

Prof. Dr. Cemalettin ERDEMÇİ - Yrd. Doç. Dr. Fadıl AYĞAN

2. Cilt

*İmam Eş‘arî ve Mezhebi Hakkındaki Galat-ı Meşhurlar Üzerine Bir İrdeleme**

Mehmet KESKİN**

Giriş

Galat-ı meşhur sadece dildeki kullanımlara hasredilmemelidir. “galat-ı meşhur lügat-ı fasihten evladır” ilkesi dil için geçerlidir. Çünkü dil iletişimin en temel aracıdır. İletişimde hedeflenen, kaynağın maksat ve muradı yansıtır biçimde mesajı aktarılmasıdır. Burada lügat araç olduğundan doğru veya yanlış kullanımdan çok mesajın alıcıya tam ve anlaşılır biçimde iletilmesi önemlidir. Bu nedenle dilde anlaşılmak esastır. Kullanılan araç (lügat, dil vb.) bu esası yerine getirme oranında makbuldür. Bu yüzden dildeki bu kullanım lügat açısından yanlış da olsa amacı gerçekleştirdiği için göz ardı edilir ve bu yanlış kullanım amacı gerçekleştirdiği için fasih lügate tercih edilir.

Bizim buradaki kastımızla yukarıda zikrettiğimiz durum arasında bir benzerlik vardır. Gerek Eş‘arî gerekse mezhebi hakkında doğruluğu adeta tartışılmayan tezler oluşmuştur. Bunlar neredeyse dildeki galat-ı meşhurlar gibi genel kabul görmüşlerdir. Ancak iyice tetkik edildiğinde durumun hiç de böyle olmadığı görülür. Dildeki galat-ı meşhurlar tercih edilebilir. Çünkü iletişimi lügati fasihten daha iyi sağlamaktadır. Fakat Eş‘arî gibi bir Ehl-i Sünnet imamı ve Eş‘arîlik gibi devasa bir düşünce geleneği için bu söylenemez. İlmi gerçeklik ve objektiflik ön planda olmalıdır. Olduğu gibi görmek ve olduğu gibi göstermek gerekir. Gerçeklere ulaşmak için Eş‘arî hakkındaki çelişkili veriler ve var olan polemikler incelenmelidir.

Bu duruma gerek İmam Eş‘arî’nin hayatı gerekse fikirleri ile ilgili birçok konu örnek gösterilebilir. Ancak biz hayatı ve görüşleriyle ilgili birer hususu burada ele alıp irdelemeye çalışacağız. İlk Hayatıyla ilgili bir meseleyi tartışmak istiyoruz.

* Bu bildiri İmam Eş‘arî ve Eş‘arîlik adlı çalışmamızdan istifade edilerek hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., YYÜ İlahiyat Fakültesi İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı mekesk@yahoo.com; mkeskin@yyu.edu.tr

1. Eş'arî'nin Fikri Merhaleleri

Genellikle Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin (324/935) hayatı boyunca üç farklı fikri merhalesinin olduğu ve İslâm Düşüncesinin üç ayrı geleneğinde farklı zaman dilimlerinde faaliyet gösterdiği ve bu geleneğin bir mensubu olarak eserler yazıp kendini mensup gördüğü ekolü savunduğu ifade edilir. Az da olsa bazı kaynaklar ve araştırmacılar onun Mutezili dönemden sonraki fikri merhalesini tek bir merhale şeklinde ele alırlar.

Bu fikri merhalelerin ilki Mutezililik olup bunda pek ihtilaf veya polemik mevcut değildir. Mutezileden ayrıldığı ve farklı bir fikri merhaleye girdiği hususunda ittifak mevcutken Mutezile sonrası tek mi, iki mi fikri merhalesi olduğu hususu ve iki olduğunu söyleyenler hangi merhalenin son merhalesi olduğu hususunda ihtilaf ve tartışma içindeyken tek merhale olduğunu savunanlar ise Eş'arî'nin Hanbelîliği ile Küllâbîliğini/Eş'arîliğini adeta bir ve uyumlu görürler. İki ayrı fikri merhalesi olduğunu savunanların ihtilafları veya tartışmalarının ana mihrini bu iki merhalenin önceliği ve sonralığı oluşturmaktadır. Bu iki merhaleden biri Hanbelîlik diğeri Eş'arî'nin İbn Küllâb'ın yolundan giderek oluşturmaya başladığı Eş'arîliktir.

Burada Eş'arî'nin bu iki fikri merhalesinden hangisinin Mutezililik merhalesinin hemen sonrasında olduğu ve hangisinin en son fikri merhalesi olduğu hususunu tartışmayacağız. Bu tebliğde asıl tartışmaya açmak istediğimiz şey İmam Eş'arî'nin Hanbelîlik veya imam Ahmed b. Hanbel'e (241/855) tabi olduğu bir dönemi veya fikri bir merhalesinin var olup olmadığı meselesidir. Yukarıda zikrettiğimiz görüşleri savunanlar nerdeyse ittifakla Eş'arî'nin Hanbelîlik merhalesi olduğu veya Ahmed b. Hanbel'e tabi olduğunu belirtmektedirler.

1.1. İmam Eş'arî'nin Hanbelîlik Dönemi veya İmam Ahmed'e Tabi Olması/ İntisabı

İmam Eş'arî'nin hayatının bir döneminde İmam Ahmed b. Hanbel'e tabi olduğu görüşü üzerinde neredeyse bir ittifak ve genel kabul vardır. Bunu savunanlar her ne kadar birbirlerinden farklı çıkarımlarda bulunuyorlarsa da temelde neredeyse aynı argümanları ileri sürmektedirler. Biz burada Eş'arî'nin, Ahmed b. Hanbel'e tabi olduğuna delil olarak gösterilen en önemli üç veri üzerinde duracağız. Bunlardan ikisi Eş'arî'nin *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne* adlı eserinden olup diğeri ise onun *Makâlâtü'l-İslâmîyyîn* adlı eserindedir.

el-İbâne eserinde Eş‘arî İmam Ahmed’e intisabını dile getirmektedir. Yine aynı eserin özellikle baş kısmı Hanbelîlerin de dahil olduğu Ashabu’l-Hadis akidesiyle neredeyse birebir örtüşmektedir. Makâlât eserinde ise Eş‘arî Ashâbu’l-Hadis akidesine ve dolayısıyla Ahmed b. Hanbel’e bağlılığını ifade etmektedir. Şimdi bunları tek tek ele alıp inceleyelim.

a- el-İbâne Eserinde İmam Ahmed’e İntisabını Zikretmesi

Eş‘arî *el-İbâne* eserinde Ahmed b. Hanbel’e bağlılığını şöyle ifade etmektedir:

“Bizim inandığımız ve savunduğumuz görüş şudur: Allah’ımızın kitabına, Peygamberimizin sünnetine, sahabe, tabiin ve hadis imamlarından rivayet edilenlere tutunmak. (İşte) biz buna bağlanmışızdır. Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel’in -Allah yüzünü ak etsin, derecesini yükseltsin sevabını arttırsın- söylediklerini biz de söylüyoruz. Biz onun görüşüne muhalefet edenlerden uzağız. Çünkü o faziletli bir imam ve şüphecilerin şüphesini, sapıkların sapkınlıklarını, bidatçilerin bidatini sökü� attığı, yolları açıkladığı ve hakkı onunla izhar ettiği kâmil bir liderdir. Allah, önde gelen büyük imama rahmet etsin ve Allah’ın rahmeti Müslümanların bütün imamlarının üzerine olsun.”¹

Eş‘arî’nin yukarıdaki sözü üzerine onun Mutezileden ayrıldıktan sonra tamamen ifade ettiği gibi Ahmed b. Hanbel’e uyduğunu söylemek zordur. Çünkü Eş‘arî’nin *İbâne* eserinden başka birçok eseri olduğu gibi onun görüşlerini aktaran hem Eş‘arî kaynaklar hem de Eş‘arî olmayan kaynaklar mevcuttur. Bunlara bakıldığında onun burada dile getirdiği gibi tamamen Ahmed b. Hanbel’e tabi olan biri olmadığı görülür. Eş‘arî’nin Ahmed’e intisabı mihneden sonra Ahmed b. Hanbel’in kazandığı konumdan kaynaklanmaktadır. Artık insanlar Ahmed’le imtihan ediliyor ona uymayan veya muhalefet eden bidatçi (bid’î) veya Ehl-i Bid’â sayılıyordu.² Bu durumun en iyi kanıtı İbn Teymiyye’nin (728/1328) şu sözleridir: “Şer’i ilimlerde farklı imamlara tabi olan fakih, mutasavvıf, muhaddis ve diğerlerinin; ‘biz usul veya sünnette Ahmed b. Hanbel mezhebi üzereyiz’ dediğini görürsün. Bunu ifade etmelerinin nedeni, Ahmed b. Hanbel’in diğer imamlardan hiç kimsenin söylemediği bir görüşü söylediği veya imamlardan

1 el-Eş‘arî, Ebu’l-Hasan Ali b. İsmail (324/936) *el-İbâne an Usuli’d-Diyane* (Nşr. Hammad b. Muhammed el-Ensari), Medine 1409/1988, s. 52.

2 Bkz., İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim el-Harrani (728/1328), *Kutub ve Resail ve Fetâvâ İbn Teymiyye fi’l-Akide* (thk. Abdurrahman Muhammed Kasım en-Necdi), Riyad, ts., V, 553.

herhangi birini sünnete muhalefetle suçlamak değildir. Aksine imamların üzerinde ittifak ettikleri sünneti kendisinden öncekiler ondan daha fazla dile getirmişlerdir. Ancak, sünnet muhaliflerinin güçlü, hakkın yardımcılarının az olduğu ve yardıma ihtiyaç duyulduğu dönemde, onun bunu izhar etmesi etkili olmuştur. Öyle ki, onun kıyamını Ridde gününde mürtetlere karşı çıkan Hz. Ebû Bekir'e, Sakife gününde Hz. Ömer'e, ed-Dar³ gününde Hz. Osman'a ve Harura'da Hz. Ali'ye benzetmişlerdir.”⁴

Eş'arî'nin *el-İbâne* eserinin mukaddimesinde hem kronolojik olarak hem de Ehl-i Sünnet'in imamları olarak Ahmed'ten önce olan ve aynı zamanda Ashâbu'l-Hadis'in imamları sayılan İmam Malik (179/795), İmam Şafii (204/820) gibi birini değil de sistemine uymadığı halde özellikle Ahmed'i zikretmesinin nedeni yukarıda izah ettiğimiz durum olmalıdır. Ayrıca Eş'arî'nin ifadeleri dikkatle incelendiğinde onun neden özellikle İmam Ahmed'i andığı ortaya çıkmaktadır. Eş'arî'nin: “Çünkü o...” şeklinde başlayan ifadesi adeta gizli bir soruya cevap niteliğindedir. O da neden başka bir imamı değil de özellikle Ahmed b. Hanbeli zikrettiğini izah etmektedir. Çünkü Eş'arî Eimme-i Hadis'i isim vermeden genel tabirle zikrettikten sonra Ahmed'e bağlılığını ifade etmektedir. İbn Asâkir'in (571/1175), Eş'arî'nin kendinden önceki Ebû Hanife (150/767), Malik, Şafii, Ahmed b. Hanbel gibi imamların usûlü'd-dîndeki görüşlerini destekleyip açıkladığını ve bunun Ehl-i Sünnet'ten imam ve ilim önderi olanların yolu olduğunu⁵ ifade etmesi, Eş'arî'nin *İbâne*'de yer alan ifadelerdeki amacının genel olarak Selef olduğu, özellikle İmam Ahmed'i anmasının nedeninin ise onun mihneden sonra kazandığı konumundan kaynaklandığı ortaya çıkmaktadır. Kısacası Eş'arî *İbane*'de Ahmed'in de tabi olduğu bu selef yoluna ben de tabiyim demektedir. O halde sadece *İbâne*'nin başında yer alan bu ifadeye dayanarak Eş'arî'nin sistem ve görüşlerinde tamamen Ahmed'e uyduğunu söylemek ya da *İbâne*'yi ilk veya son yazılan eserlerden kabul etme durumuna göre onun Mutezileden sonraki ilk veya son fikri merhalesinin Hanbelî olduğunu söylemek isabetli gözükmemektedir.

3 Yevmü'd-dâr: Hz. Osman'ın evinde muhasara altına alınması ve hilafetten çekilmesi istenmesine rağmen direnmesi ve çekilmemesi olayını ifade eder. Hz. Osman'ın hilafetten ayrılmayı uygun görmemesi ile ilgili bir rivayet için bkz.: Dırar b. Amr, *Kitâbu'l-Tahrîş* (thk. Hüseyin Hansu- Mehmet Keskin), Beyrut, 2014, s. 44-45.

4 İbn Teymiyye, *Beyanu Telbisi'l-Cehmiyye fi Tesisi Bide'ihimi'l-Kelamiyye* (thk. Muhammed b. Abdurrahman b. Kasım), Mekke 1392, II, 92. Krş. İbn Teymiyye, *Minhacu's-Sünneti'n-Nebeviyye* (nşr. Muhammed Reşad Salim), Riyad, 1406/1986, II, 606.

5 İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan (571/1175), *Tebyinu Kezibi'l-Mufteri fi ma Nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Dimeşk, 1399/1979, s. 103, 116-117.

b- Özellikle İbâne Eserinin İlk Kısmının Hanbelî Akideyi Andırması

Burada iki hususa dikkat çekmek istiyoruz. Birincisi: *İbâne*’nin baş kısmında yer alan ve Eş‘arî’nin görüşlerini açıkladığı kısım ile *Makâlât*’ta Ashâbu’l-Hadîs’in görüşleri olarak sunulan kısım ile çok az ibare değişikliği dışında hemen hemen aynıdır. Ashâbu’l-Hadis ve Ehl-i Sünnetin görüşü olarak *Makâlât*’ta yer alan bölüm; birçok yerde aynı ifadelerle yalnız “nedinu” (inanınız), “nukuru” (ikrar ederiz) ve “nekûl” (söyleriz) gibi ifadeler başına konularak içerik değiştirilmeden az bir ibare değişikliğiyle *İbâne*’nin baş kısmında Ehl-i Hakk ve Sünnet’in görüşleri olarak verilmektedir. Bu nedenle muhtemelen *Makâlât*’tan alınıp *İbâne*’ye eklenen kısım ile *İbâne*’nin iç kısmında yer alan bölümde “ayn” (göz) ifadesinde farklılık olmaktadır ki “ayneyn” ifadesi ne Kur’an da ne de Sünnette yer almamakla birlikte⁶ *İbâne*’nin baş tarafında yer almıştır. Eş‘arî’nin *Makâlât*’ta Ashâbu’l-Hadîs’in görüşlerini sunduktan sonra onlara ait olan bu görüşlere kendisinin de kail olduğunu ifade etmesinden dolayı muhtemelen Eş‘arîler bunu *İbâne*’ye almada beis görmemişlerdir. Aksi takdirde *İbâne* de yer alan bu ve benzeri farklılıklar izah edilemez.⁷

İkincisi: Eş‘arî *İbâne*’de imanı şu şekilde tanımlar: “İman söz ve ameldir, artar eksilir”⁸ aynı ifade *Makâlât*’ta Ashâbu’l-Hadîs’in görüşlerinin sunulduğu kısımda da yer alır.⁹ Ancak *İbâne* dışında ne Eş‘arî’nin *Luma*’ eserinde ne de taraftarlarının eserlerinde hatta muhaliflerinin eserlerinde imanın Eş‘arî tarafından yapılmış böyle bir tanımına rastlamamaktayız. Aksine bütün kaynaklar onun imanı sadece tasdik olarak tanımladığını belirtmektedirler.¹⁰ Böyle önemli bir esasta Eş‘arî’nin savunduğunun

6 Bkz., İbn Hazm, İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said ez-Zahiri (456/1064), *el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehva ve’n-Nihal* (thk., İbrahim Nasır-Abdurrahman Umayre), Beyrut 1996, II, 322, 349; Krş., Gavici, Vehbi Suleyman, “Mukaddime”, İbn Cema’î, *İdahu’d-Delil fi Kati Hıcceci Ehli’t-Ta’îl*, yız. 1990, s. 76-77.

7 Geniş bilgi için bkz.: Keskin, Mehmet, *İmam Eş‘arî ve Eş‘arîlik*, İstanbul, 2013, s.148 vd.

8 el-Eş‘arî, *el-İbâne*, s. 59. Eş‘arî ve Eş‘arîlerin iman anlayışı için bkz.: Keskin, “Eş‘arî Düşünce Sisteminde İman Anlayışı” *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX-2, Diyarbakır, 2007, s.93-98.

9 el-Eş‘arî, *Kitabu Makâlâti’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfi’l-Musallîn* (thk., Hellmut Ritter), Wiesbaden 1980, s. 293.

10 el-Eş‘arî, *Kitabu’l-Luma’ fi’r-Red ala Ehli’z-Zeyğ ve’l-Bida’* (thk., Richard J. McCarthy), Beyrut 1953, s. 74; İbn Fûrek, Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasan (406/1015), *Mucerredü Makâlâti’s-Şeyh Ebi’l-Hasan el-Eş‘arî* (thk., Daniel Gimaret), Beyrut, 1987, s. 150; el-Bağdâdî, Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed (429/1038), *Usûlü’d-Din*, Beyrut, 1981, s. 248; eş-Şehrisrânî, Ebu’l-Feth Muhammed b. Abdilkerim (548/1153), *el-Milel ve’n-Nihal* (thk. Ahmed Fehmi), Beyrut 1992, I, 88; eş-Şehristânî, *Nihayetu’l-İkdâm fi İlmi’l-Kelâm* (thk., Alfred Guillaume), London, 1934, s. 471-472; el-Makrizî, Takıyyuddin Ahmed b. Ali (845/1441), *el-Hıtta ve’l-Âsâr*, Kahire ts., II, 360.

aksine tamamen Ehl-i Hadis'in iman tanımının *İbâne*'de yer alması ve Eş'arî'nin de buna kail olduğunu açıklaması mümkün değildir. Çünkü sadece Eş'arî kaynaklar değil bütün kaynaklar bunun aksini ifade etmektedirler. Bu kanıt bize *İbâne*'nin bu ilk kısmının büyük bir ihtimalle Eş'arî dışında birileri tarafından *Makâlât*'tan alınarak buraya konulduğunu gösterir.

Eş'arî'nin *İbâne*'yi telif ederken özellikle Hanbelileri göz önüne aldığı, esere ilk bakışta bile anlaşılmalıdır. Ancak kesin olarak bunu neden yaptığını söylemek güçtür. Özellikle dönemin şartları göz önüne alındığında Bağdat'ta güçlü durumda olan Hanbelîler ve diğer Ashâbu'l-Hadîs'ten olan kimselerden, eserde ortak olup ittifak ettikleri hususlara ağırlık vererek, ihtilafı oldukları konulara ya hiç girmeyerek ya da ihtilafı sezdirmeyecek şekilde genel hatlarla ele alarak destek almayı hedeflemesi ve böylece kendisine yöneltilen şiddetli eleştirileri de bertaraf etmeyi amaçlamış olması muhtemeldir. Fakat bu onun savunmadığı bir fikri sırf bu amaca yönelik bu eserde savunur duruma düşürmemiştir. Aksine –müdahaleler dışında- Eş'arî savunduğu görüşleri, göz önünde bulundurduğu strateji gereği diğer birçok eserinden farklı bir üslupla ele almaktan öte bir şey yapmamıştır. Ancak muhtemelen daha sonraları Hanbelîlerin ve benzer grupların şiddetli eleştirilerine maruz kalan Eş'arî'yi, taraftarları bu eserle savunmakla kalmadılar bu esere bazı küçük ifade eklemeleri yaparak onu bir vikaye eseri haline getirdiler.

c- Eş'arî Makâlât Eserinde Ashabu'l-Hadis Akidesine Bağlılığını İfade Etmesi

Eş'arî, Makâlât eserinde Ehl-i-Hadîs'in görüşlerini verdikten sonra bu görüşlere katıldığını şu şekilde ifade etmektedir: “Özetle onların (Ehl-i Hadis ve Sünne'nin) riwayet edip kullandıkları ve emrettikleri görüşler bunlardır. Zikretmiş olduğumuz bütün görüşlerine katılıyor ve benimsiyoruz”¹¹ İlk bakışta Eş'arî'nin bu ifadesi onun açık bir şekilde Ashâbu'l-Hadis ve dolayısıyla akidede en önemli temsilcisi ve imamı olan Ahmed b. Hanbel'e bağlı olduğu ve onun görüşlerini paylaştığı söylenebilir. Fakat Eş'arî'nin görüşlerine bütüncül olarak yaklaştığımızda onun Ehl-i Hadis'e veya Ahmed b. Hanbel'e tabi olduğunu söylemek pek mümkün değildir. *Makâlât* eserindeki bu ifadenin Eş'arî'ye ait olduğunu kabul ettiğimizde bile onun tamamen Ehl-i Hadis'e tabi olduğunu ve onların zikrettiği bütün görüşleri savunduğu anlamına gel-

11 el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 297.

mez. Çünkü buradaki ifadenin -onun olduğunu kabul ettiğimizde- onun savunduğu görüşlerle ve meseleleri çözmeye kullandığı kelâmî sistemle uyum sağlamayıp çelişmektedir. Ayrıca Eş‘arî’nin hemen bunun peşinde İbn Küllâb (240/854) ve ashabının Ehl-i Hadis’in zikredilen görüşlerinden daha fazlasına kail olduklarını belirtmesi,¹² bu ifadenin genel anlamda kullanıldığını ortaya koymaktadır. Ayrıca İbn Küllâb ve ashabının bazı görüşleri ile kullandıkları kelâmî sistemden dolayı Ehl-i Hadis’in ve özellikle mihneden sonra dönemin tartışılmaz imamı haline gelen Ahmed b. Hanbelî’nin şiddetli eleştirilerine maruz kalmaları¹³ düşünüldüğünde Eş‘arî’nin bu ifadesinin onun İmam Ahmed b. Hanbelî’ye tabi olduğuna dayanak alınması güçleşmektedir. Çünkü Hanbelîlerin Eş‘arî’ye karşı çıkmalarının en başta gelen nedeni, Eş‘arî’nin kelâm metodolojisini kullanmasıdır. Aksine Eş‘arî’nin neyi savunduğuna pek dikkat kesilmemişlerdir. Bunun en güzel örneği Eş‘arî’nin Bağdat’ta dönemin Hanbelî lideri olan Berbehârî (329/941) ile görüşmesine dair rivayettir.¹⁴

2. Teklif-i mâ lâ Yutâk

Eş‘arî’ye göre, teklifi mâ lâ yutak caizdir. Yani, Allah, kullarını güç yetiremedikleri şeylerle mükellef kılabilir.¹⁵ Ancak Eş‘arî güç yetirelemeyen şeyleri ikiye ayırır ve bunlardan sadece birinde teklifi caiz görür. Ona göre, memurun güç yetiremediği emir iki kısımdır. Bazen kişi memur olduğu şeyi terk edip, zıddıyla meşgul olup onu seçmesinden olur. Bazen de aczinden olur. Terk ettiği için memurun güç yetireme-

12 el-Eş‘arî, *Makâlât*, s. 298.

13 el-Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed (505/1111), *Kavaidu’l-Akâid* (thk. Musa b. Nasr), Beyrut, 1985, s. 85; İbn Teymiyye, *en-Nubuvvât*, Kahire 1386/1966, s. 46-47; İbn Teymiyye, *Beyanu Telbisu’l-Cehmiyye*, II, 87; İbnü’l-Cevzî, Ebu’l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (597/1201), *Telbîsu İblîs* (thk. es-Seyyid el-Cumeylî), Beyrut, 1985, s. 207.

14 Bkz., el-Ehvâzî, Ebu Ali el-Hasan b. Ali b. İbrahim (446/1055), “Mesâlibu İbn Ebi Bişr”, Nşr. Michel Allard, *Bulletin D’études Orientales*, c. XXIII, Damas 1970, s., 157 vd.; İbn Ebi Ya’lâ, Ebu’l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed (526/1131), *Tabakâtu’l-Hanâbile* (thk. Muhammed Hamit), Beyrut, ts, II, 18; ez-Zehabî, Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (748/1347), *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ* (thk. Şuayb Arnavut-Muhammed Naim el-Arkûsî), Beyrut, 1413/1992, XV, 90.

15 el-Eş‘arî, *el-Luma’*, s. 58. Krş., el-Bâkullânî, Kâdi Ebu Bekr b. Tayyib (403/1012), *Temhidu’l-Evâil ve Telhisu’d-Delâil* (thk. İmaduddin Ahmed Haydar), Beyrut 1987, s. 332; en-Neseî, Ebu’l-Muîn Meymûn b. Muhammed (508/1115) *Tabakâtu’l-Edille fi Usûli’d-Dîn*, (thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün), Ankara 2003, II, 164; eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 1, 84; Mer’î b. Yusuf b. Ebi Bekr el-Hanbelî el-Makdisî (1033/1623), *Refu’s-Şubheti ve’l-Garar an men Yehteccu ala Fi’li’l-Maâsi bi’l-Kader* (thk., Es’ad Muhammed el-Mağribî), Mekke, 1410/1989, s. 48; Yüksel, Emrullah, “Eş‘arîler ile Matürîdiler Arasındaki Görüş Aynlıkları”, *EAÜİFD*, Sayı, X, 1991, Erzurum, 1993, s. 16.

diği durumlarda emrin memura iktiramı inkar edilemez. Bu kısma emirler varid olur. Ancak aczden dolayı güç yeterilemeyen durumlar ile bunun misli olanlarda teklif var olmamıştır. Şayet böyle bir şeyin var olduğu farz edilse bile, Allah'ın bununla emretmesi müstahil olmayacağı gibi bu durum O'nun sıfatında sefeh ve kendisinden abesin meydana gelmesini de gerektirmez.¹⁶ Eş'arî, teklif-i mâ lâ yutâk konusunda bundan daha ağır olan hususlar da bile ilahi emrin varid olduğunu belirtir. O da şudur. Allah'ın Ebu Leheb'i peygamberini tasdik etmek ile iman etmeyeceği bilgisinin arasını cem etmekle emretmesidir. Çünkü onun ateşe gireceğini¹⁷ ve akıbetinin bu olacağını bildirmektedir. Bu nedenle Ebu Leheb'in iman ile iman etmeyeceği bilgisini cem edip ikisini bir araya getirmesi mümkün değildir. Bu aciz olanı emretmekten daha öte bir şeydir.¹⁸

Aczin var olması ve uzvun bulunmaması halinde Allah'ın kulu bir şeyle mükellef kılmasını Eş'arî caiz görmez. Çünkü Eş'arî'ye göre memur bir şeyi yapmak veya terk etmekle emr olunur. Fakat uzvun olmaması durumunda ne emri yapmak ne de yapmamak gerçekleşir. Aczin bulunması durumu da böyledir. Acz ile birlikte ne kabul ne terk; ne taat ne de ma'siyet sahih olmaz.¹⁹

Yukarıdaki bu görüşüne rağmen Eş'arî, iki zıttı birleştirmek üzere şayet Allah'tan emir gelirse bunun Allah için imkânsız olmayacağı gibi O'nu sefih de yapmayacağını belirtir. Eş'arî'ye göre zıddın anlamı, sadece hudus cihetiyle iki mananın bir mahalde ictima etmelerinin imkansız olmasıdır.²⁰ Her ne kadar Eş'arî, Mutezileye karşı "teklif-i ma la yutak"ı savunurken onu ikiye ayırıyor ve memurun kabul ve terk etsin diye emr olunduğunu, böyle bir durumda teklifin varid olduğunu, fakat acz durumunda teklifin varid olmadığını belirtiyorsa da Eş'arî'nin bu husustaki görüşü ve mezhebinin mukatazası şayet Allah birleştirilmesi mümkün olmayan şeyleri bile faraza emretse bunun aklen mümkün olduğu şeklindedir.²¹ Çünkü Allah faili muhtardır dilediğini dilediği şekilde yapar onu hiç kimse sorumlu tutamaz o herkesi sorumlu tutar. Ancak Eş'arî böyle bir teklifin nassan varid olmadığını belirtir. Bu nedenle Eş'arî, "Allah acizi mükellef kılabilir şayet mükellef kılırsa bu O'ndan kabih sayılmaz. Biz, Allah acizi mü-

16 İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 111; Krş., el-Bâkullânî, *Temhid*, s. 332.

17 Tebbet, 111/1-5.

18 İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 111; el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 178.

19 el-Eş'arî, *el-Luma'*, s. 59-60; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 112; Krş., el-Bâkullânî, *Temhid*, s.332.

20 İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 111.

21 İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 111.

kellef kılmanıştır dememizin nedeni bu konuda teklifin varid olmamasındandır. Şayet böyle bir şeyin vürudu takdir edilse bu Allah’tan kabih olarak görülemez” der.²² Böyle bir durumda bile kulun mükellef kılınmasını Eş‘arî’nin mümkün görmesinin nedeni, onun bunu savunduğundan değil muhaliflerin onun yukarıda ifade ettiği gibi farazi bir soruyla onu ilzam etmek için öne sürülen görüşe mezhebinin muktezası ve onun ortaya koyduğu Tanrı anlayışının gereği olarak verdiği cevaptır.²³ Ancak bazı Eş‘arîler taassuplarından dolayı bunun Eş‘arî’nin kabul ettiği esaslardan biri zannedip savunmuşlardır.²⁴

Allah kafirleri iman etmekle mükellef kılmuş olması Eş‘arî’ye göre teklif-i mâ lâ yutak’tır. Çünkü kafir iman etmeye muktedir olsaydı iman ederdi.²⁵ O halde güç yetiremeyeceği bir şeyle kafiri mükellef kılınmıştır. Ancak bu güç yetirememek kafirin aczinden dolayı olmayıp imanı terk edip zıttı ile meşgul olduğu için imana güç yetirememektedir. Aksine kafir terkinden dolayı aciz değildir. Çünkü acz hem o şeyin hem de onun zıddının dışında kalmak demektir.²⁶ Ayrıca bir şeye kudreti olmakla vafedilmeyen herkesin, ondan aciz olduğu anlamına gelmez. Bilakis onun tariki olduğu anlamına da gelir. Öyleyse, kişi yapmaya kudreti olmakla vafedilmediği zaman, kadir olması sahih olmayan şeye, acz ile nitelenemez.²⁷ Bu esas teklif-i mâ lâ yutak’ın cevazı hususunda önemli bir yere sahiptir.

Görüldüğü üzere Eş‘arî ve ashabının savunduğu teklif-i mâ lâ yutak iki kısımdır. Birincisi, ya var olması mümkün olmayan yani mümkün olmadığı için güç yetirilemeyen şeyler, mesela; imkânsız emretmek veya iki zıttı cem etmek, muhdesi kadim, kadimi ise muhdes yapmak gibi. Ya da aczden dolayı güç yetirilemeyen şeyler mesela; kalkamayan yatalak, konuşmaya güç yetiremeyen dilsiz gibi, bunların teklifi caiz değildir. İkincisi ise yapmaya güç yetirememesinin nedeni o şeyin imkânsız olması veya kendisinin aciz olmasından değil de terk edip zıddıyla meşgul olduğundan kaynaklanır. Mesela; kafir, küfür halindeyken imanla mükellef kılınmıştır. Çünkü

22 İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 335.

23 Eş‘arî’ye göre, Allah maliku kahhar olup dilediğini yapabilir ve yaptığı her şeyi yapma hakkı vardır. O’nun üstünde amir, mubih, sınır çizen ve hudutları koyan yoktur. O’ndan olan hiçbir şey çirkin (kabih) olmaz. Dilediğini cezalandırır, dilediğini mükâfatlandırır. Bkz., el-Eş‘arî, *el-Luma’*, s. 71.

24 el-Kâsımî, Muhammed b. İbrahim b. Ali b. el-Murtezâ, *İsâru’l-Hakki ale’l-Halk*, Beyrut, 1987, s. 332; Ayrıca Bkz., İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 111.

25 el-Eş‘arî, *el-Luma’*, s. 58.

26 el-Eş‘arî, *el-Luma’*, s. 59.

27 İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 119.

imandan aciz olmadığı gibi yapması imkânsız da değildir. Bu durum maişetle meşgul olan birinin bu meşguliyetinden dolayı ilim yapmaya kadir olmaması gibidir. İşte 'mâ lâ yutâk' denilen teklifin bu çeşidiyle kulun mükellef kılınması hususunda ihtilaf olmayıp ittifak vardır. Ayrıca böyle bir teklif ne aklen ne de şer'an kabih sayılır. Ancak asıl tartışma bu çeşit bir teklifin, teklif-i mâ lâ yutak olarak adlandırılıp adlandırılmayacağı hususundadır.²⁸ Eş'arî ve onun gibi kudret ancak fiille birlikte olur diyenler. Bu ilkeden hareketle Allah'ın kafir ve fasıkı 'mâ lâ yutâk' ile mükellef kıldığını söylerler. Çünkü onlara göre, Allah'ın ezeli ilminde iman etmeyeceği bilinen kimse ebedi olarak imana güç yetiremez. Fakat Allah onu iman etmekle mükellef kılmıştır.²⁹

Gerçek şu ki Eş'arî ve ashabının, 'teklif-i mâ lâ yutâk'ı caiz görmelerinin nedeni, Allah'ın kulların fiillerinin yaratıcısı olduğunu, O'nun hiçbir fiili çirkin olmadığını, "vucub alallahı" reddetmeleri, mutlak ilahi iradeyi savunmaları ve insanların O'nun kulu ve mülkü olduğunu, malik olanın da mülkünde dilediği gibi tasarruf edeceğini, istediğini emr ve irade edeceğini, iradesini uzaklaştıracak, hükmüne engel olacak hiçbir varlığın olmadığını, hikmetinden ve hiçbir fiilinden sual olunamayacağını, kudretinin sonsuz olup sınırlandırılmayacağını, O'nun gayelerden ve faydalardan münezeh olduğunu söylemelerindedir.³⁰ Ayrıca kulun kudretinin iki zıttı uygun olmadığını savunmaları bir anlamda teklif-i mâ lâ yutak'ı kabul etmek demektir. Çünkü bu durumda teklif gerçek bir güç olmadan olur ki bu adeta cibri gerektirir. Bu nedenle Mutezilenin tümü istitaatın fiilden önce olduğunu ve kudretin iki zıdda da uygun olduğunu söyleyerek teklifi ma la yutakı reddederler.³¹

Bazı kaynaklarda teklifi mâ lâ yutâk'ı bu şekilde ilk dile getirenin kesin olmamakla beraber, Eş'arî olduğu ifade edilmektedir.³² Ancak bu muhtemelen "acz halinde bile şayet Allah kulu mükellef kılrsa bu ondan caiz olur. Fakat böyle bir teklif varid değildir"³³ dediği acz halindeki teklif kastedilmiştir. Çünkü aczden dolayı değil de terkten dolayı güç yetiremedikleri şeylerle mükellef kılınmayı Eş'arî'den önce Harici gruplardan İba-

28 İbn Teymiyye, *Fetâvâ*, VIII, 295; Mer'î b. Yusuf, *Refu'ş-Şubheti ve'l-Garar*, s. 48.

29 Mer'î b. Yusuf, *Refu'ş-Şubheti ve'l-Garar*, s. 48.

30 Krş, el-Mağribi, Ali Abdulfettah, *el-Fıraku'l-Kelâmiyyeti'l-İslâmiyye*, Mısır 1986, s. 325; Yüksel, "Eş'arîler ile Matüridiler", *EAÜİFD*, Sayı X, s. 16; Öz, Mustafa, "Ebu'l-Hasen Eş'arî ve Eş'arî Mezhebinin Prensipleri" *Diyanet Dergisi*, 1974. XIII-3, s. 192.

31 el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 230.

32 el-Kâsimî, Muhammed b. İbrahim b. Ali b. el-Murtezâ (840/1436), *İsârû'l-Hakki ale'l-Halk*, Beyrut 1987, s. 324.

33 İbn Füreik, *Mucerredü Makâlât*, s. 111; Krş., el-Bâkallânî, *Temhid*, s. 332.

diyye, ayrıca Hüseyin b. Muhammed en-Neccar ve ashabı dile getirmiştir.³⁴ Üstelik Eş‘arî’nin Neccariyye’nin, memur ya kabul etmek ya da terk etmek için emredilir. Halbuki acz ile birlikte ne kabul ne terk ne de taat veya masiyet sahih olur şeklindeki görüşünü güzel bulup bu görüşü eserlerinde savunduğu görülür.³⁵

Sonuç

Hayatının herhangi bir döneminde İmam Eş‘arî’nin Hanbelî geleneğe katıldığı veya İmam Ahmed b. Hanbel’e tabi olduğunu Eş‘arî’den söz eden klasik veya çağdaş kaynakların hemen hemen hepsi dile getirmektedirler. Fakat bunlardan çoğu bunun ne kadar geçerli olduğunu irdelemektedirler. İmam Eş‘arî’nin eserlerine baktığımızda ve görüşlerini incelediğimizde onun güçlü bir kelamcı olduğu hatta nerdeyse sadece kelamla uğraştığı söylenebilir. Böyle olan birinin genel olarak kullandığı bazı ifadelerden hareketle onun İmam Ahmed’e tabii olduğunu söylemek gerçeği yansıtmaz. Ayrıca bu durumda Eş‘arî ve Eş‘arîlerin Hanbelilerle olan çatışmasına da izah getirilemez. Yani aynı imama tabi ise neden Hanbeliler, İmam Eş‘arî ve Eş‘arîliğe hep karşı çıkmışlardır. İfade iyice tetkik edildiğinde İmam Eş‘arî’nin *el-İbâne* eserinde İmam Ahmed’e tabi olduğunu söylemesi gerçek-fikri bir mensubiyet değil konjonktürel olup İmam Ahmed’in mihneden sonra kazandığı konumdan dolaydır. Aksi halde özellikle düşünce metotları birbirine uymayan iki farklı alimin aynı gelenek içinde yer alması gerekir ki bu mümkün değildir.

Teklifi mâ lâ yutâk meselesine gelince İmam Eş‘arî’nin bundan kastettiği şeyin ne kadar teklifi mâ lâ yutâk olarak nitelenebileceği başka bir değişle Eş‘arî’nin anlattığı şekilde bir teklif, mâ lâ yutâk olur mu olmaz mı? Bu tartışmalıdır. Bilinenin aksine Eş‘arî’ye göre aciz olan kişinin mükellef kılınması söz konusu değildir. Yani emri yerine getirmekten aciz olan kişinin sorumlu/mükellef kılınması nassta mevcut değildir. O halde Eş‘arî’nin kast ettiği teklifi mâ lâ yutâk tamamen İmam Eş‘arî’nin sisteminde teknik anlamda kullanılmıştır. Çünkü Allah önce kuluna bir şeyi ya yapmasını ya da terk etmesini emreder. Bu mükellef kılınmadır. Eş‘arî’ye göre kudret yani kesbi gerçekleştirecek muhdes kudret Allah tarafından yaratılır ve fiille beraber olup sadece bir tek o fiil içindir ve fiilin işlenmesiyle de kudret sona erer. Bu yaratılmış olan kudret ne fiilden önce ne de fiilden sonra var olamaz. O halde İmam

34 Bkz., el-Eş‘arî, *Makâlât*, s. 108, 284.

35 el-Eş‘arî, *el-Luma*, s. 59-60; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 112.

Eş'arî'ye göre mükellef kılınma kudretin var olmasından öncedir. Kişi mükellef kılın-
 dığında onu yapma veya terk etme kudreti bulunmamaktadır. Ne zaman azaları sağ-
 lam olan kul, fiili gerçekleştirmeye azmetse o zaman Allah ona fiili işlemesi için bir
 kudret yaratır kul bu kudretle fiili işler. Eş'arî'ye göre bu kudret iki zıt için elverişli
 değildir. Bu da teklifi mâ lâ yutâkın kabul edilmesinin esaslarından birini oluşturur.
 O halde Eş'arî'nin bu görüşü tamamen teknik anlamda olup sanıldığı gibi aciz veya
 fiili yapma ya da terk etme imkanı olmayan aciz bir kulun Allah tarafından mükel-
 lef kılınması değildir. Böyle bir teklifin olmadığını İmam Eş'arî de ifade etmektedir.
 Ancak Eş'arî, Allah'ın sonsuz kudret ve iradesine hâlel getirmemek için "Allah acizi
 mükellef kılabilir. Bu onun kudretinin dışında değildir. Bunu yapması Allah'ı sefih
 duruma düşürmez. Çünkü o la yüs'el olup O'nun üstünde ona emrecek nehyede-
 cek sınır, kanun vb. koyacak hiç kimse yoktur" der. Fakat Allah'tan böyle bir tekli-
 fin varid olmadığını da belirtir.

Netice olarak diyebiliriz ki İmam Eş'arî hayatının hiçbir döneminde Hanbelî ge-
 leneğe veya İmam Ahmed'e tabii olmamıştır. Teklifi mâ lâ yutâk ifadesinden kastedi-
 len şey acizin mükellef kılınması olmayıp İmam Eş'arî'nin kudret anlayışından kay-
 naklanan ve teknik anlamda kullandığı bir ifadedir.

Kaynakça

- Dırar b. Amr, *Kitâbu't-Tahrîş* (thk. Hüseyin Hansu- Mehmet Keskin), Beyrut, 2014.
 Gavici, Vehbi Suleyman. "Mukaddime", İbn Cemaâ', İdahu'd-Delil fi Kati Hıcceci
 Ehli't-Ta'til, yz. 1990.
 el-Bağdâdî, Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed (429/1038), *Usûlü'd-Din*, Beyrut,
 1981.
 el-Bâkallânî, Kâdi Ebu Bekr b. Tayyib (403/1012), *Temhidu'l-Evâil ve Telhisu'd-Delâil*
 (thk. İmaduddin Ahmed Haydar), Beyrut 1987.
 el-Ehvâzî, Ebu Ali el-Hasan b. Ali b. İbrahim (446/1055), "Mesâlibu İbn Ebi Bişr",
 Nşr. Michel Allard, Bulletin D'études Orientales, c. XXIII, Damas 1970.
 el-Eş'arî, *Kitabu Makâlâtî'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfî'l-Musallîn* (thk., Hellmut Ritter),
 Wiesbaden 1980.
 -----, *Kitabu'l-Luma' fi'r-Red ala Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'* (thk., Richard J. McCarthy),
 Beyrut 1953.

- el-Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed (505/1111), *Kavaidu'l-Akâid* (thk. Musa b. Nasr), Beyrut, 1985.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan (571/1175), *Tebyinu Kezibi'l-Mufteri fi ma Nü-sibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş‘arî*, Dimeşk, 1399/1979.
- İbn Ebi Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed (526/1131), *Tabakâtu'l-Hanâbile* (thk. Muhammed Hamit), Beyrut, ts.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen, *Mucerred'u Makâlâtî'ş-Şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş‘arî*, thk. Daniel Gimaret, Beyrut 1987.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said ez-Zahiri (456/1064), *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal* (thk., İbrahim Nasr-Abdurrahman Umayre), Beyrut 1996, II.
- İbn Teymiyye, *Mecmu'u fetava şeyhi'l-İslâm*, Cem' ve Tertib, Abdurrahman Necdî, y.y., t.y.
- , *Beyanu Telbisi'l-Cehmiyye fi Tesisi Bide'ihimi'l-Kelamiyye* (thk. Muhammed b. Abdurrahman b. Kasım), Mekke 1392, II, 92.
- İbn Teymiyye, *Minhacu's-Sünneti'n-Nebeviyye* (nşr. Muhammed Reşad Salim), Riyad, 1406/1986, II, 606.
- , *en-Nübüvvât*, Kahire 1386/1966.
- el-Kâsımî, Muhammed b. İbrahim b. Ali b. el-Murtezâ (840/1436), *İsâru'l-Hakki ale'l-Halk*, Beyrut 1987.
- Keskin, Mehmet, *İmam Eş‘arî ve Eş‘arîlik*, İstanbul, 2013.
- , “Eş‘arî Düşünce Sisteminde İman Anlayışı”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX-2, Diyarbakır, 2007.
- Mer'î b. Yusuf b. Ebi Bekr el-Hanbeli el-Makdisî (1033/1623), *Refu'ş-Şubheti ve'l-Garar an men Yehteccu ala Fi'li'l-Maâsî bi'l-Kader* (thk., Es'ad Muhammed el-Mağribî), Mekke, 1410/1989.
- el-Mağribi, Ali Abdulfettah, *el-Fıraku'l-Kelâmiyyeti'l-İslâmiyye*, Mısır 1986.
- el-Makrizî, Takıyyuddin Ahmed b. Ali (845/1441), *el-Hitat ve'l-Âsâr*, Kahire ts.
- en-Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed (508/1115) *Tabsiratü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, (thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün), Ankara 2003, II, 164.
- eş-Şehrisrânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal* (thk. Ahmed Fehmi), Beyrut 1992, I, 88
- , *Nihayetu'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm* (thk., Alfred Guillaume), London, 1934.

Öz, Mustafa. "Ebu'l-Hasen Eş'arî ve Eş'arî Mezhebinin Prensipleri" *Diyanet Dergisi*, 1974. XIII-3.

Yüksel, Emrullah, "Eş'arîler ile Matüridiler Arasındaki Görüş Ayrılıkları", *EAÜİFD*, Sayı, X, 1991, Erzurum, 1993.

ez-Zehebî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ* (thk, Şuayb Arnavut-Muhammed Naim el-Arkûsî), Beyrut, 1413/1992.